

TÓTH GERGELY¹

A 18. századi Magyarország enciklopédiájának közzététele. Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae c. művének kritikai kiadása (3–5. kötet)* (108789-es NKFIH azonosítószámú projekt)

Projekt záró beszámoló

Munkatársaimmal arra vállalkoztunk, hogy kritikai kiadásban, részletes előszók és tartalmi ismertetőik kíséretében publikáljuk Bél Mátyás (1684–1749) országismertetésének (*Notitia*) kéziratban maradt vármegyeleírásait. Jelen projektben a 3–5. kötetek megjelentetéséhez kértünk támogatást. A 3. kötet 2016-ban jelent meg, benne Győr, Komárom és Esztergom vármegyék leírásával. A 4. kötet 2017-ben került ki a nyomdából: ebben Fejér, Tolna, Somogy és Baranya vármegyék ismertetése található. Idén jelentettük meg a szövegkiadás-sorozatunk 5. kötetét, benne Sáros, Zemplén, Ung és Bereg vármegyék leírását. Ezzel teljesítettük vállalásunkat, s mindhárom tervezett kötetet kiadtuk, amelyet a pályázati tervünkben megjelöltünk.

A harmadik kötet

A harmadik kötet elkészítése jelentette az eddigi legnagyobb kihívást és a legtöbb munkát a kutatócsoportunk számára. Ennek oka Komárom vármegye leírásának hét darab kézírata és azok állapota volt. A hét kéziratból hat még Bél által, illetve megbízásából készült, s közös jellemzőjük, hogy a lapok többségének harmadát, felét, vagy éppen kétharmadát eláztatta a víz az 1770. évi végzetes hajóúton, sőt, ezek az elázott részek többnyire szét is mállottak és áttekinthetetlen, olvashatatlan papírtörmelék vált belőlük. Valószínűleg a kéziratok különösen rossz állapota okozta, hogy amikor a Bél-hagyatékot érseki székhelyére szállítató tulajdonos, Batthyány József kalocsai főpásztor az 1770-es évek elején lemásoltatta a megrongálódott Bél-kéziratokat, Komárom vármegye leírása kimaradt ebből a munkából, azaz nem készült róla úgynevezett „érsekségi másolat”. Csak később, 1820 körül készített egy tisztázatot az érseki könyvtáros, Bencsik József, mégpedig úgy, hogy ahhoz felhasználta mind a hat megrongálódott kéziratot. Az eredmény elég gyászos lett. Bencsik tengernyi (jegyzeteink alapján több ezer!) hibát vétett: félreolvasta az eredeti szöveget, kihagyott részeket, nem a megfelelő kéziratot használta, és így tovább.

A fenti okok miatt nem elégedhettünk meg ennek az igen gyarló kísérletnek a kiadásával; ehelyett újra megvizsgáltuk és gondosan kollacionáltuk mind a hét kéziratot. Az eredeti, sérült példányok gondos és rengeteg nehézséggel járó „megfejtése”, a hét kézirat összevetése, a szöveg rekonstrukciója és a mintegy 9100 jegyzet elkészítése nagyon sok időt vett igénybe. De a munka befejeződött, és úgy érzem, nem hiába: a szöveg helyreállítása kb. 95–97 százalékban sikerült. Nem lenne felesleges a leírás újrarendelése eme rekonstruált szöveg alapján; az 1996-os magyarítás ugyanis kizárólag a Bencsik-féle szöveg alapján készült, és sajnos annak hibáit, de legalábbis azok többségét is „megörökölte”.

Esztergom és Győr vármegye leírásával kevesebb probléma adódott. Ami az előbbit illeti, csak egy kéziratban maradt fenn, így nem a kéziratok összevetése, hanem az egyedül

¹ Vezető kutatóként 2018 nyara óta a Tóth Gergely István szerzői nevet használom, és az 5. kötetben is így szerepelek.

rendelkezésre álló érseki másolat hibáinak kijavítása jelentett komolyabb fejtörést számunkra. A leírás legérdekesebb – s egyben a források azonosítása terén legtöbb munkával járó – részét kétségkívül az a kis értekezés jelenti, amely a mű végén található, s az esztergomi érsekség jogait és kiváltságait taglalja benne a szerző. A disszertáció már a mű magyar fordítójának, Deák Antal Andrásnak is felkeltette a figyelmét, és értetlenségének adott hangot, amiért az „evangélikus Bél Mátyás” ennyi energiát ölt bele az esztergomi érseki szék előjogainak ismertetésébe, noha képviselőik gyakran fordultak Bél egyháza ellen. Véleményünk szerint – ahogy azt már többször kifejtettük – Bél azért írt ilyen gondosan a magyarországi római katolikus egyház egyes intézményeinek történetéről, előjogairól, mert akkoriban ez volt az egyik fő „trend” a honi történetírásban, ezt művelték magas szinten a honi jezsuita (és kisebb részben piarista) szerzők. Bél tökéletesen ismerte ezt az egyháztörténeti irodalmat, használta egyes darabjait és olykor vitatkozott is a katolikus szerzők bizonyos állításaival: részben mert ő is ennek a trendnek a „hatása” alatt volt, másrészt ő is be akart kerülni a történész-diskurzusba. Amikor Bél történelmet írt, elsősorban történész volt, s nem evangélikus lelkész – márpedig egy történésznek szüksége van közegre, párbeszédre.

A magyar anyanyelvű közönség számára minden bizonnyal Győr vármegye leírásának kiadása bír a legnagyobb jelentőséggel, mivel a *Notitia* ezen része eddig nem jelent meg sem eredetiben, sem magyar fordításban (míg a másik két leírást, amint azt jeleztük, már átültették magyarra korábban). A tekintélyes hosszúságú szövegben három nagyobb egység van: a győri püspökök archontológiája, Győr várának és városának története, és a pannonhalmi bencés főapátság bemutatása. Ami az elsőt és a harmadikat illeti, az egyháztörténeti tematika fontosságára fentebb már utaltunk Bélnél; de az apátság leírása így is megérdemel még némi méltatást. A pozsonyi tudós ugyanis saját bevallása szerint *elment* az apátságba, ami különleges jelentőséget ad ennek a résznek. Tudomásunk szerint ugyanis ez az egyetlen valóban igazolható adatgyűjtő útja! Bár a Béllal kapcsolatos szakirodalom mindig úgy képzei, hogy a pozsonyi tudós maga vette a vándorbotját, s utazta be az országot, ám a leírásokban megnyilvánuló, és egyben megtévesztő elbeszélő én („láttuk”, „ott tartózkodásunk idején” stb.) a legtöbbször valójában Matolai Jánost, az adatgyűjtőjét rejti, akinek az élményeit a Pozsonyban élő tudós – nem túl elegánsan – egyszerűen sajátjaként adta elő. Itt viszont Bél a saját autográf fogalmazványában beszél az apátságban történt látogatásáról, ráadásul előadása nagyon személyes, és nem nélkülözi a jóízű humort és meghittséget. Mindezt hiába keresnénk a Matolai-féle ismertetésekben. Bél az ottlétekor kapott információkat, illetve kutatási lehetőséget jól kihasználta, s remek értekezést írt az apátság múltjáról és korabeli helyzetéről.

Szólnunk kell még Győr várának és városának ismertetéséről. Bél városhistóriáira általában legyintenek a szakmabeliek, mondván, az csak Istvánffy és más elbeszélők összeollózásából áll, forrásértéke nincs. Mi ezzel szemben úgy gondoljuk, nemcsak a „forrásérték” számít egy 18. századi munkában, mivel az nemcsak egy kiaknázására váró kútforrás, hanem a korabeli történetírásunk egy darabja is. Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk meg Bél győri várostörténetét, akkor egy igen színvonalas és jól kidolgozott munkát láthatunk, amelyben a szerző nemcsak minden szóba jöhető elbeszélő forrást felvonultat és szintetizál, hanem okleveleket is közöl és elemez, útleírásokat ismertet, személyes emlékeket idéz. Emellett historiográfiánk fejlődése szempontjából is fontos adalék a VI–VII. fejezetben Bél könyörtelen Bonfini-kritikája, amikor is teljes egészében elutasítja az itáliai humanista fantasztikus beszámolóját Győr Nagy Károly általi ostromáról.

A negyedik kötet

A 4. kötetben Fejér, Tolna, Somogy és Baranya vármegyék ismertetése található. A négy vármegyeleírás közül Tolnái a legszegényesebb – itt talán csak a szekszárdi szőlőművelés

ismertetése, illetve a vármegyei lakosok életmódjáról szóló beszámoló emelhető ki. Fejér leírásában viszont a falvak ismertetése rendkívül részletes és adatgazdag, ami gondos helyi adatgyűjtést feltételez. Emellett historiográfiai szempontból rendkívül fontos Székesfehérvár leírása. Bél ugyanis nagy hangsúlyt helyezett arra a tényre, hogy a város egykor a magyar királyok koronázó- és temetkezőhelye volt, és ezért igen alaposan ismertette az uralkodók középkori beiktatási ceremóniáját, illetve a temetési szertartásokat – elsősorban történetírók beszámolóinak alapján. E hosszú betétek miatt Székesfehérvár leírása egyértelműen rokonítható Pozsonyéval, ahol Bél szintén nagy teret szentelt a város „kiváltságainak”, mint például a (kora újkori) koronázási ünnepeket, illetve a pozsonyi várban őrzött felségjelvényeknek.

Bél tehát a vármegyeleírásokban országtörténetet is írt – a fentiekén kívül ezt bizonyítja Somogy vármegye leírásában Szigetvár ismertetése, ahol Bél az addigi irodalom szinte teljes felhasználásával valóságos emlékművet állított a nevezetes 1566. évi híres ostromnak. A leírásban egyébként itt is a lakosok korabeli helyzetét bemutató rész mondható érdekesnek, a falvak leírása azonban nem túl részletes – de még mindig több, mint Baranya vármegye ismertetésében, ahol csupán felsorolja őket a szerző. Viszont ugyanitt jelentős forrásértékkel bír a korabeli Pécs leírása (a szerző említi a nemrég feltárt ókeresztény sírokat, bemutatja a templomokat stb.), ahogyan a pécsi püspökök archontológiája is, amelynek gondos kutatásokon alapuló összeállítása Bél tehetségét dicséri.

Mindazonáltal, amikor e vármegyeleírások tartalmáról írunk, feltétlenül említenünk kell Bél Mátyás fizetett munkatársának, Matolai Jánosnak a nevét is. Korábban már bebizonyítottuk: Matolai adatgyűjtő körutakat tett az országban, s Bél instrukciói (kérdőívei) szerint gyűjtötte az információkat. Tolnában és Baranyában 1726-ban járt, míg Fejérbe és Somogyba 1731. évi dunántúli útja során jutott el – az adatgyűjtések időpontját nyilvánvaló szövegbeli utalások, Matolai saját kezű kéziratok, illetve egyéb körülmények bizonyítják. Matolai munkájának fontosságát aligha lehet túlbecsülni, hiszen enélkül Bél nem tudott volna írni e vármegye korabeli viszonyairól, illetve településeikről.

A vármegyeleírások szövegének gondozása, kiadása ezúttal sem volt problémamentes. Fejér vármegye leírásában a kései másolat készítője, Szarka Ferenc néhol utólag módosította a szöveget: e részeket ritkított betűkkel jelöltük kiadásunkban. Érdekesebb viszont az a sajátos öncenzúra, amit Bél hajtott végre a leírás egyik korai változatán. Szerzőnk ugyanis – engedve a Magyar Udvari Kancellária általános figyelmeztetésének – törölte a falvak leírásából az összes olyan részt, amely a lakosok vallási hovatartozására, illetve felekezetük helyzetére vonatkozik (van-e lelkészük, iskolamesterük, templomuk stb.). E kitörölt, lehúzott részeket – fontosságuk miatt – jegyzetben közöltük kiadásunkban, már ahol ki tudtuk olvasni őket. Somogy leírásánál elsősorban az jelentett gondot, hogy a másoló (ezúttal is Szarka Ferenc) elég sok hibát ejtett munkája során, de szerencsére egy másik kései másolat segítségével legtöbbször korrigálni tudtuk e tévedéseket. Baranya leírása esetében hasonló volt a helyzet: a Szarka által készített kézirat lapszusait javítani lehetett egy másik, elég jó minőségű másolat felhasználásával. Tolna vármegye leírásának gondozása nem okozott ilyesfajta problémákat, mivel fennmaradtak az eredeti, Bél munkatársai által készített, jól olvasható másolatok – itt inkább a kéziratok egymáshoz való viszonyának megállapítása járt nehézségekkel.

Az ötödik kötet

Az ötödik kötetben négy hajdani észak-magyarországi vármegye leírását adtuk közre. A szöveggondozás munkája során ezúttal is adódtak nehézségek. Zemplén vármegye ismertetéséről úgy tudtuk, hogy csupán egy kései másolatban maradt fenn. Ám időközben kiderült, hogy az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár jelzete (Hist. I. ffff) alatt nem csupán az említett kései másolatot tárolják, hanem egy „Bél-korabeli”, Matolai János által készített

tisztázatot is. Szerencsére a közelmúltban tudomást szereztünk a másik kézirat meglétéről, így e korai, jóval megbízhatóbb szöveg alapján adhattuk ki az ismertetést.

Bereg vármegye leírása valóságos unikum a sorozatunkban, ugyanis csupán egy 19. századi átdolgozásban maradt ránk. Mindazonáltal a szöveghez fűzött bevezetőben reményeink szerint sikerült meggyőzően bebizonyítanunk, hogy a kézirat címlapján szereplő szerző, az 1817–1833 között munkácsi plébánosként működő Laurensik Keresztély nem kizárólag saját kútfőből készítette az egész szöveget, hanem rendelkezésére állt valamilyen – Bél vagy munkatársa által írt – leírás-kezdemény, amelynek maradványai a Laurensik-féle átdolgozásban is felbukkannak. Sáros vármegye leírása az egyik korai kéziratban szereplő, több ismeretlen kéz által írt számos kisebb-nagyobb megjegyzés azonosítása és közlése miatt okozott némi fejtörést, míg Ung vármegye ismertetésénél az jelentett problémát, hogy csupán egyetlen kézírata maradt ránk a műnek, így nem volt olyan „kontroll-szöveg” – tehát egy másik másolat –, amelynek segítségével az írni hibákat, elírásokat biztonsággal javítani tudtuk volna.

Ami a leírások tartalmát illeti, úgy gondoljuk, mind a négy ismertetés bőven tartogat értékes adatokat a kutatóknak. Bereg leírása – sajátos keletkezésének köszönhetően – részben 18. századi, részben 19. század eleji állapotokat rögzít: elég részletes Munkács és Beregszász bemutatása, és igen jól adatolt a tiszaháti városok és falvak ismertetése. Sáros leírása főleg a vármegyei nemesi családok igen részletes ismertetése miatt emlékezetes; emellett viszonylag nagy terjedelmű Bártfa és Eperjes ismertetése, bár e városokról Bél bizonyára jóval hosszabban és gondosabban írt volna, ha lett volna ideje jobban kidolgozni e szöveget. Ung vármegye leírásánál sokat számított a helyi birtokos, Pálóczy Horváth Ádám adatközlése, aki részletes információkkal szolgált a helyi népesség életmódjáról, illetve a régiót sújtó legkomolyabb problémákról, valamint a falvakról. Végül Zemplén vármegye leírását a szőlőművelés és a borászat tematikája uralja – köszönhetően Bél szorgos munkatársának, a magyarországi borokról több értekezést is író Matolai Jánosnak. Azon túl, hogy Matolai név szerint ismertette (és osztályozta!) az egyes települések szőlőit, avagy dűlőit, igen részletesen beszámolt a tokaji borvidék szőlőművelésének helyzetéről is: a helyiek nincstelenségéről, zsellér-sorsáról, valamint a borvidék tulajdonosi viszonyairól, amiből az derül ki, hogy a szőlők túlnyomó része főnemesek, városok, illetve vagyonosabb köznemesek birtokában volt.

Az utolsó kötetben a vezető kutató (Tóth Gergely) 2018 nyara óta használt szerzői nevén (Tóth Gergely István) szerepel.

Egyéb publikációk

Habár a pályázatunkban csak a három fentebb részletezett kötet kiadását vállaltuk, egyéb publikációkat is megjelentettünk, amelyek a projekthez kapcsolódnak. Ezek közül kiemelkedik Bél Mátyás Ung vármegyéről készített leírásának fordítása, amelyet Benei Bernadettel közösen készítettünk. További munkáink érintőlegesen kapcsolódnak a projekthez, illetve Bél Mátyás munkásságához (tanulmányok, Bél Mátyás Árva és Trencsén vármegyéről készített leírásának latin-szlovák kiadásai, illetve egy monográfia, amely Bél Mátyás *Notitiáját* is tárgyalja).

Befejezőként szeretnék köszönetet mondani – munkatársaim, Benei Bernadett, Gózszy Zoltán és Jarmalov Rezső nevében is – az NKFIH felé, amiért projektünket támogatta, s Bél tizenegy vármegyeleírásának kiadását, vagyis sorozatunk 3–5. kötetének megjelentetését lehetővé tette. Bízunk benne, hogy e szövegek kiadása nagy nyereség lesz a történettudomány és más rokontudományok (régészet, irodalomtörténet, művészettörténet stb.) kutatói számára is,

ahogyan az részben már a projekt alatt is bebizonyosodott. A továbbiakban szeretnénk folytatni a munkát, s Bél Mátyás *Notitiájának* az összes kéziratban maradt darabját megjelentetni.